

RECENZE

JEŘÁBEK, Miroslav: *Za silnou střední Evropu. Středoevropské hnutí mezi Budapeští, Vídní a Brnem v letech 1925–1939*
Nakladatelství Dokořán, Praha 2008, 243 stran

Kniha Miroslava Jeřábka *Za silnou střední Evropu*, vycházející z doktorandské práce na brněnské Masarykově univerzitě, představuje zajímavý ponor ke kořenům evropské spolupráce nástupnických států habsburské monarchie v období před druhou světovou válkou. Ukazuje se v ní, že přes všechny třecí plochy mezi jednotlivými národy v nestejnorodém soustátí jeho zánik přežil v určitých kruzích podnikatelských a vzdělaneckých elit silný pocit středoevropské sounáležitosti.

Miroslav Jeřábek sleduje ve své práci dvě hlavní linie: středoevropské hnutí maďarského finančníka, ekonomy (profesora ekonomie na univerzitě v Budapešti) a myslitele Elméra Hantose a panevropské hnutí založené jedním z dědiců šlechtického panství v západočeských Poběžovicích (nedaleko Domažlic), jinak též diplomatem a světoobčanem Mikulášem Richardem Coudenhove-Kalergim. Zatímco na koncept Panevropy navázala po druhé světové válce Evropská parlamentní unie a posléze z něho vznikl Evropský parlament, maďarský myslitel je i ve své vlasti znám jen úzkému okruhu odborníků. Zpracování dopadů a souvislostí jeho působení v poměrech první republiky je patrně nejzajímavějším přínosem Jeřábkovy badání.

Hantos byl ve svém úsilí získat pro myšlenku hospodářského i kulturního sblížení nástupnických států Rakouska-Uherska aktivní zejména v letech 1929–1936. Jeho iniciativa padla na úrodnou půdu především v Brně. Zde vznikl roku 1929 Středoevropský ústav, mezi jehož zakládající členy patřili místní průmyslníci a velkoobchodníci: Fritz Jellinek, Hans Tugendhat (pro jeho bratra Fritze vyprojektoval slavnou funkcionalistickou vilu architekt Mies van der Rohe), Alfred Löw-Beer, Walter Löw-Beer, Berthold Beer, Max Ornstein. Všichni výše uvedení byli židovského původu, což je velmi typické pro tehdejší brněnskou elitu. Akademickou obec zastupoval např. předseda ústavu František Weyr, profesor právní vědy na Masarykově univerzitě (vedl jednání ústavu přísně dvojjazyčně, ovšem při přednáškách Elméra Hantose bylo třeba z důvodů dorozumění dávat přednost němčině). K dalším vědcům mezi členy ústavu patřil i historik Hugo Traub. Ústav nalezl podporovatele v osobě Františka Janíka, vlivného muže brněnského magistrátu.

Panevropská unie ustavila v Brně svoji pobočku již v roce 1926. Měla podobný okruh stoupenců jako Středoevropský ústav. Opět šlo o průmyslníky, finančníky, univerzitní profesoři. Lze říci, že v řadě případů byly obě organizace personálně propojeny (např. Fridrich Nelböck, věhlasný právní expert, byl zakládajícím členem obou spolků). Obě dokonce sídlily na stejné adrese – v budově brněnské Obchodní a živnostenské komory.

V Praze vznikl rovněž v roce 1926 na podobných principech Československý komitét pro středoevropskou hospodářskou součinnost. Jeho předsedou se stal guvernér Národní banky Vilém Pospíšil. V tomto případě šlo o „zastřešující orgán“ většiny významných organizací ekonomického rázu, sdružoval subjekty české, slovenské i německé. Z „kolektivních členů“ komitétu uveďme alespoň Ústřední svaz československých průmyslníků zastoupený Františkem Hodáčem, Svaz československých

velkostatkářů (Jan Lobkowicz), Ústřední jednotu hospodářských družstev (Ladislav Feierabend), Ústredné združenie slovenského priemyslu (Bohdan Živanský), Svaz německých velkostatkářů (Bruno Helbig). Jednou z nejvýraznějších osobností komitétu byl Rudolf Hotowetz, ekonom a ministr zahraničního obchodu v letech 1920 až 1921.

Ze širokého spektra Hantosových podnětů akcentuje autor především následující: roztržením „jednotného hospodářského tělesa střední Evropy“ došlo ke zhoršení podmínek pro všechny její obyvatele (světová hospodářská krize, která dorazila do Evropy naplno v r. 1930, pádnost tohoto argumentu ještě umocnila). Náklady na státní správu v malých nástupnických státech jsou neúměrně její efektivitě (stále obtížně řešitelný problém), celní přehrady překážejí zahraničnímu obchodu, měnové systémy kolísají, produkce spotřebitelského průmyslu, nastavená původně na široká odbytiště, je stlačována omezeným domácím odbytem, dopravě překážejí četné hranice a pasová omezení. Většinu těchto problémů je třeba řešit cestou mnohostranných obchodních, politických, dopravních a měnových dohod. Přitažlivý a dodnes inspirativní je Hantosův koncept kulturní a vědecké spolupráce (včetně široké výměny studentů a pedagogů vysokých škol), která neměla zaostávat za společnými kroky v oblasti hospodářské (v tomto smyslu o mnoho desítek let později navázal na Hantosovo úsilí jeho mnohem známější rodák George Soros).

Dále autor zkoumá, do jaké míry se dařilo prezentovat ideje Středoevropského ústavu a myšlenky panevropského hnutí předním československým politikům. Částečně se jimi inspiroval Milan Hodža (ministr zemědělství, školství a krátce i zahraničních věcí za agrární stranu, předseda vlády v letech 1935–1938). Prezidenti Masaryk a Beneš však k nim měli rezervovaný postoj. Richard Coudenhove jednal s Masarykem již v roce 1920. Pravidelně zasilal prezidentské kanceláři výtisky svých prací, přijal československé státní občanství a každoročně osobně Masaryka informoval o všem, co v průběhu roku jeho organizace podnikla. Československá pobočka panevropského hnutí získávala prostřednictvím vyslanectví v Bernu vládní finanční podporu. Beneš se ještě ve funkci ministra zahraničí snažil, aby oficiální politika jeho rezortu nebyla s panevropským hnutím spojována. Na druhé straně se ani on nevyhýbal neoficiálním kontaktům, dokonce určitý čas uvažoval o získání Coudenhoveho jako prostředníka pro zlepšení vztahů mezi českou a německou elitou. Také Elmér Hantos dosáhl oficiálního přijetí u T. G. M., Beneše i ministra zahraničí Kamila Krofty. Sympatizující komentáře k některým přednáškám a publikacím vedoucích osobností obou hnutí psal do Lidových novin Hubert Ripka.

Značnou pozornost věnuje M. Jeřábek dalšímu zastánci myšlenky středoevropské integrace Hugo Vavrečkovi (spisovatel, publicista a především diplomat, velvyslanec nejprve v Budapešti a posléze ve Vídni; dědeček Václava Havla z matčiny strany). Vavrečka se přímo podílel na činnosti pražského Československého komitétu pro středoevropskou hospodářskou součinnost. Pro roce 1939 opustil diplomacii a stal se na přání svého přítele Tomáše Bati ředitelem zlínského Bačova podniku, čímž se jeho aktivity v tomto směru poněkud utlumily. Vavrečka se nebál otevřeně kritizovat nevýhody a jednostrannosti malodohodové politiky, pravděpodobně i toto přispělo k jeho odstoupení z vídeňské mise.

V čem spatřuje autor prioritní důvody ztroskotání středoevropské integrace v praxi? Patřila k nim výhradní koncentrace československé politiky na Malou dohodu a Francii v kombinaci se silícím nacionalistickým běsněním a stupňujícím se tlakem ze strany nacistického Německa. Pangermánská myšlenka se bohužel ukázala silnější než panevropské ideje. Koncem třicátých let již obě integrační hnutí vyčerpala své možnosti; jejich pobočky formálně nadále existovaly, ale činnost prakticky nevyvíjely. Zvláště patrné to bylo právě v Brně, kde převážně židovští podporovatelé „středoevropanství“ měli zcela jiné starosti.

Závěrečné kapitoly publikace M. Jeřábka zaujmou čtenáře, kteří se hlouběji zajímají o válečné a poválečné období. Sledují osudy nejvýraznějších osobností obou hnutí ve vší dramatickosti až tragice jejich vývoje v letech 1939–1945, v jednotlivých případech s přesahem do let pozdějších. Richard Coudenhove-Kalergi prchl původně před anšlusem Rakouska v březnu 1938 do Bratislavy, poté se pohyboval po metropolitních dosud nacismem a fašismem nezasažených státech, aby posléze našel azyl v Americe. Zde na jedné straně dosáhl pozornosti až v Bílém domě (poradce prezidenta F. D. Roosevelta), na straně druhé byl terčem obviňování a podezírání. Jeho pojetí válečného konfliktu jako boje tří koncepcí – nacismu, komunismu a západní demokratické civilizace (přičemž upozorňoval, že první dvě jsou rovnocenně zvrácené) – nebylo vždy „politicky přijatelné“.

Elmér Hantos zemřel roku 1942 v Budapešti. František Weyr byl zatčen Gestapem a v roce 1943 obviněn z velezrady. Život mu zachránily intervence členů protektorátní vlády. Po únoru 1948 byl vyhozen z právnické fakulty brněnské univerzity a vystaven šikanování až do své smrti v roce 1951. V koncentračních táborech zahynuli historik Hugo Traub i obchodník Berthold Beer (s celou rodinou). Bratry Thugendhatovy válka rozdělila: Fritz emigroval a Hans přežil zřejmě díky mocným ochráncům v Brně. Fritz Jellinek emigroval do Londýna, ani po osvobození se do vlasti nevrátil a zemřel v roce 1966 v Británii. Rudolf Hotowetz přežil osvobození jen krátce, zemřel v srpnu roku 1945. Hugo Vavrečka se společně s ostatními řediteli Baťova zlínského koncernu snažil udržet civilní výrobu a skrytě podporovat odboj a přípravu slovenského povstání (dodávkami obuvi a jiného vybavení). Přesto se musel po válce hájit proti nařčením z kolaborace. V roce 1948 byl odsouzen ke třem rokům vězení, což se dařilo oddalovat poukazem na jeho vážný zdravotní stav. V létě roku 1952 ho tak rozrušila zpráva o vykázání rodiny jeho dcery Boženy (provd. Havlové) z Prahy, že utrpěl srdeční záchvat, jehož důsledky mu přivodily smrt.

Přestože autor široce využil možnosti čerpat z dobové literatury, tisku, memoárů (zajímavé paměti zanechali např. František Weyr či Hugo Vavrečka) a řady dostupných domácích archivních fondů (př. Moravský zemský archiv, Archiv města Brna, rodinné archivy některých významných brněnských členů Středoevropského ústavu) i fondů zahraničních, především rakouských, narážel při studiu pramenů na určitá omezení. Praxe sovětské politické policie zabavit v posledních měsících války veškerou dokumentaci, která by mohla být „zajímavá“ pro Kreml, se nevyhnula ani písemnostem orgánů Panevropské unie včetně vídeňské pobočky. K těmto doslova uloupeným pramenům se podařilo proniknout jen omezenému počtu západoevropských badatelů v období dočasné liberalizace ruské archivní politiky za vlády Borise Jelcina.

Na závěr bych ráda poněkud odbočila za rámec příběhu meziválečného úsilí o sblížení středoevropských, potažmo evropských států. Kosmopolitní sklony části šlechtických stoupců panevropské myšlenky, jazyková vybavenost a snadnost, s jakou se pohybovali i v rámci rozděleného válečného a poválečného světa, přispěly k tomu, že byli jak nacistickou, tak sovětskou tajnou policií podezírání coby agenti nepřátelské strany. V ovzduší „agentománie“ padesátých let se tento přístup ještě prohloubil. Ve fondech Studijního ústavu MV (Archiv bezpečnostních složek) lze nalézt svědectví o zájmu StB o osobu staršího bratra Richarda Coudenhove-Kalergiho, Jana. Jako jediný neopustil za války rodové statky. Dostal se však coby manžel ženy „neárijského původu“ a otec dcery „míšanky“ do nezáviděníhodného postavení. Od okamžiku, kdy se panství Poběžovice ocitlo po zaboru Sudet v Říši, vynakládal všemožné úsilí, aby svou rodinu zachránil. Tehdy zřejmě zapustila kořeny legenda o tom, že jeho matka je příbuzná japonské císařské rodiny. Tato hrozba Jana zřejmě přivedla k přijetí místa v úřadu říšského protektora. Manželku a dceru sice zachránil (pravděpodobně i po intervencích bratra Richarda), ale po válce mu to bylo přičteno k tíži.

Některé zdroje dokládají Janovo vykázání do Německa již v roce 1945. Podle II. správy MV z roku 1954 však mnohem pravděpodobněji uprchl přes Švýcarsko až roku 1947, po věznění v Plzni a internaci ve Stříbře. Plzeňská Bezpečnost si tyto skutečnosti ověřovala právě v roce 1954 s cílem zjistit místo jeho pobytu v emigraci a nasadit na něj jako agenta buďto jistého Kindermana (jeho spoluvězně z plzeňské vazby), nebo dozorce z internačního tábora ve Stříbře Jaroslava Sofrona, o kterém měli informace, že si určitou dobu s Janem dopisoval. Ani jeden záměr však zřejmě nevyšel. Před badateli tedy ještě stojí úkol prozkoumat další možné stopy a souvislosti, při jejichž konstruování úsilí československých bezpečnostních orgánů možná nemuselo vyznít tak úplně doztracena.

◆ Markéta Doležalová